

УДК 37.017.4:001

Сойчук Р. Л., к.пед.н., доцент (Інститут проблем виховання НАПН України, м. Київ)

РОЗВИТОК ІДЕЇ НАЦІОНАЛЬНОГО САМОСТВЕРДЖЕННЯ ОСОБИСТОСТІ У НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

***Анотація.** У статті розкрито розвиток ідеї національного самоствердження особистості у психолого-педагогічних дослідженнях. Визначено, що національне самоствердження особистості слід розглядати як її інтегративну властивість, що виявляється у сформованості позитивної національної ідентичності, виборі своєї активної соціальної і громадянської позиції у суспільстві, що характеризується відповідальністю перед своєю нацією, готовністю відстоювати та захищати її національні інтереси.*

***Ключові слова:** особистість, національне самоствердження, ідентичність, відособлення, самість, національне самовизначення, ідентифікація.*

***Аннотация.** В статье раскрыто развитие идеи национального самоутверждения личности в психолого-педагогических исследованиях. Определено, что национальное самоутверждение личности стоит рассматривать как ее интегративное свойство, которое проявляется в сформованности позитивной национальной идентичности, выборе своей активной социальной и гражданской позиции в обществе, которая характеризуется ответственностью перед своей нацией, готовностью отстаивать и защищать ее национальные интересы.*

***Ключевые слова:** личность, национальное самоутверждение, идентичность, отчуждение, самость, национальное самоопределение, идентификация.*

***Annotation.** The article deals with the development of the idea of national self-assertion of personality in psychological and educational researches. It is defined, that national self-assertion of a personality should be considered as its integrative properties, which is reflected in the formation of positive national identity, choosing active social and civic position in the society, which is characterized by responsibility towards the nation, willingness to defend and protect national interests.*

***Keywords:** personality, national self-assertion, identity, isolation, seclusion, national self-determination, identification.*

Зміни, що виникли сьогодні у суспільно-політичній та соціально-економічній сферах країни, призвели до іншого бачення громадянами України свого теперішнього та майбутнього: українство прагне мирно

жити у правовій демократичній державі, самостверджуватися на своїй українській землі, працювати задля власного добробуту і всього українського суспільства та кардинально змінити вектори впливу і національного становлення. Процес ствердження українського світовідчуття, світосприймання і світобачення сприяє позитивній національній ідентичності особистості як українця, творенню консолідованої української політичної нації, адже саме це становить осердя повноцінного українського громадянського суспільства, до якого прагне кожний свідомий громадянин незалежної Української держави. На сучасному етапі пріоритетним напрямом у соціальній політиці нашої держави повинно стати підняття престижу національної приналежності, що сприяє зростанню національної самосвідомості й позитивної адекватної національної самооцінки та прояву почуттів національної гідності та гордості громадян у національному самоствердженні й відстоюванні національних інтересів. На основі сформованого почуття національного самоствердження особистість усвідомлює значущість та необхідність власного впливу на хід історії Української держави, вплив на її розвиток і розквіт, не байдужість, а вболівання за майбутнє, що так необхідно для становлення правової держави на світовій арені.

Це знайшло своє підтвердження у багатьох програмних документах: Державній національній програмі «Освіта» («Україна XXI століття»), Концепції виховання особистості в умовах розвитку української державності, Концепції національного виховання, Національній програмі виховання дітей та учнівської молоді в Україні та ін.

Теоретичні основи проблеми висвітлені у психолого-педагогічних дослідженнях таких учених: А. Адлера [1], К. Абульханової-Славської [2], О. Безкоровайної [3], І. Бега [1], М. Боришевського [4], Ч. Кулі [5] та ін.

Метою статті є висвітлення проблеми національного самоствердження особистості у процесі її розвитку у психолого-педагогічних наукових дослідженнях.

Інтерес до проблеми національного самоствердження особистості у науково-теоретичних джерелах виник у XX столітті. Головний напрям досліджень у психологічному аспекті в основному був спрямований на проблему самоствердження особистості. Національну складову в контексті означеної проблеми досліджено недостатньо, проте в умовах сьогодення актуальність її стає незаперечною та привертає увагу як зарубіжних, так і вітчизняних науковців.

Національне самоствердження змістовно складається із понять «нація» і «самоствердження», проте не означає їх суму, передбачає нове смислове значення із специфічною гносеологічною та світоглядною функціями. Поняття «самоствердження» – це прагнення особистості до досягнення та підтримування певного суспільного статусу. Саме це прагнення проявляється

у реальних досягненнях, у відстоюванні власної значимості перед іншими, утвердженні своєї позиції в соціумі [3].

Самоствердження особистості пов'язане із відчуттям своєї «самості», «відособлення» від інших і водночас ідентифікації з тими іншими та прагненням до самовизначення, самовдосконалення, самоактуалізації та самореалізації. Поняття «самість» інтегрує значення «Я-ідентичність» та «інший». У «Я-ідентичності» відображається результат дії соціальних ролей та очікувань, а в «іншому» представлена активна домінанта, завдяки якій можливий процес ідентифікації у відповідності до соціальних ролей або ж дистанціювання від них. Дж. Мід зазначає, що «самість» виступає як соціальне утворення й індивід формує себе таким, яким його бачать інші. Наукові праці вчених стали фундаментом подальшої теорії ролей особистості, розробленої Р. Тернером та Х. Беккером. Означена теорія визначає декілька ідентичностей особистості та виокремлює проблему ототожнення ідентичності з самим собою. Розроблена Е. Гофманом модель соціальної взаємодії демонструє здатність індивіда до рефлексії на особисті соціальні ролі та до самоспостереження і дистанціювання від тих ролей, які грає, що і сприяло поєднанню поняття «ідентичність» з такими поняттями, як «індивідуальність» і «особистість» [6, с. 26–45].

До поняття «самості» у своїх дослідженнях звертався учений Ч. Кулі. Він прагне подолати протиставлення індивіда і суспільства, що і демонструє у розробленій теорії «дзеркального Я», згідно з якою існує двосторонній взаємообумовлений зв'язок: суспільство формує індивіда, проте й індивід конструює суспільство. Він зазначає, що «соціальну самість такого роду можна назвати відбитою, або дзеркальною, самістю... Ми бачимо наше обличчя, фігуру і одяг у дзеркалі, цікавимося ними, оскільки все це наше, буваємо задоволені ними чи ні у відповідності з тим, якими ми хотіли б їх бачити, точно так само в уяві сприймаємо у свідомості іншого деяку думку про наші образи, манери, наміри, справи, характер, друзів і т.д. І це самим різним чином на нас впливає» [5, с. 320–321]. Сутність людини розглядають як схильність особистості до відособлення і як прагнення до близькості з родиною, групою. Характерним є осмислення ученими процесів відособлення й ідентифікації на особистому рівні. Розглядається суб'єкт, який свідомо чи підсвідомо прагне самості, яка формується і розвивається на основі ідентифікації (ототожнення, віднесення та ін.) та відособлення (відчуття самотності, індивідуалізації, відокремлення, відчуження та ін.). Означені процеси перебувають у діалектичній єдності, взаємодіють між собою і виступають як психологічні механізми та домінанти становлення розвитку особистості, людства. У психології ідентифікація і відособлення зазвичай використовуються у таких випадках, як: у значенні самодостатніх понять з певними особливостями і показниками або у мимовільному побутовому значенні при розгляді певних феноменів.

У випадку, коли суб'єкт повністю центрований на власному «Я», відбувається одночасне відособлення від інших та проявляється в егоїзмі, егоцентризмі. Коли особистість уподібнюється іншій, переймається її внутрішнім світом, у цьому випадку вона відособлюється від власних потреб та водночас проходить процес ідентифікації з потребами, цінностями іншої особистості. Ідентифікація перебуває в єдності із відособленням, та ідентифікація в одному стані стає відособленням у іншому.

Варто відзначити специфіку цих явищ, що проходять не лише на особистісному рівні, але й через групу. Так, люди, об'єднуючись на певних засадах, відокремлюються від інших спільнот. Результатом інтеграції в групі є внутрішньогрупова ідентифікація, яка відбувається на засадах сповідування членами групи єдиних норм і цінностей.

К. Абульханова-Славська простежує діалектичне співвідношення відособлення та включення індивіда в буття. Така діалектика змін і збереження індивіда у процесі його розвитку може відбуватися за різним ступенем його особливості й загальності. Науковець ставить в один синонімічний ряд поняття «відособлення», «самовизначення» та «суспільна активність особистості» [2].

Т. Гаврилова, здійснюючи дослідження виховання моральних почуттів, стверджує, що у спілкуванні з людьми виявляється бажання до злиття з іншими та водночас до відособлення. За першої тенденції особистість прагне злитися зі своїм оточенням, зайняти своє місце в групі, колективі на доброзичливих і дружніх засадах та за другої – особистістю оволодіває бажання виділити своє «Я», тобто відособитися. Саме у прагненні до відособлення особистість демонструє потребу в утвердженні власного індивідуального буття [7].

У відособленні Н. Сарджвеладзе розглядає прагнення особистості індивідуалізуватися, вирізнитися з-поміж інших настільки, наскільки вона прагне самостійності й автономності, тобто вмотивована особистісним відособленням. На думку науковця, фундаментальною потребою людини є потреба «бути», яка виражається у процесі ідентифікації з соціумом [4].

Таким чином, процес відособлення розглядається у наукових працях як явище динамічне, у сукупності подій і станів, що надає можливість особистості відчувати самостійність, усвідомити свою самобутність та ідентичність і автономність задля виділення себе у певній спільноті. Кожна особистість виділяє себе через відособлення від іншої особистості та свідомо чи несвідомо утверджує свою ідентичність через ідентифікацію з собою, що базується на порівнянні себе з іншими. Такий процес сприяє самоствердженню ідентичності.

Засновником наукової теорії самоствердження виступає А. Адлер, який розробив концепцію «індивідуальної психології». Він вводить поняття «прагнення до почуття власної переваги» як «усезагальної передумови»

зادля обгрунтування «всіляких душевних порухів» особистостей. Саме в цьому науковець вбачав головний закон людського життя. З приводу означеного він стверджує: «Я почав ясно бачити в кожному психічному явищі прагнення до переваги. Воно зростає паралельно з фізичним розвитком і є внутрішньою необхідністю самого життя. Воно лежить в основі вирішення життєвих проблем... Всі наші функції ідуть слідом в його напрямку... Про які б передумови не фантазували наші філософи і психологи – про самозбереження, принцип задоволення, зрівнювання – всі вони не більше, ніж неясні відображення, спроби виразити цей великий стимул, що рухається вгору...» [1, с. 118].

Теорія соціального інтересу А. Адлера базується на аналізі взаємин особистості з іншими членами суспільства, розумінні соціокультурного контексту, в якому вона існує, і за цих умов здатності до самопізнання й саморозуміння. Соціальний інстинкт, який є вродженим і надалі розвивається під впливом соціальних інституцій, стимулює особистість до дії в інтересах громади, таким чином гальмуючи власні еґо-інстинкти. На його думку, людське життя є настільки цінним, наскільки особистість бере участь у становленні цінності інших людей. Він убачав необхідність установалення компромісу між державою та особистістю задля спрямування вивільненої енергії в напрямку державотворчої діяльності. Учений в означеній теорії «індивідуальної психології» розкриває зв'язок людини з природою як найважливішу потребу особистості та провідну мотивацію до суспільної діяльності.

Згідно з теорією психоаналізу, дії особистості скеровані бажаннями людини досягти певної мети, здобути приналежність та визначити місце, статус у суспільстві. Оскільки людина є істота свідома, то несвідоме посідає в її житті другорядне значення, і її дії вмотивовані на майбутнє. Науковець зазначає про можливість охоплення особистості почуттям меншовартості у певні періоди її життя та необхідність його переборювання задля досягнення успіху в тій чи іншій сферах діяльності. Такий стан особистості є вкрай небезпечним, а використання недоцільних методів виховання (тиск, емоційне відторгнення, висміювання та інші) зумовлюють загострення психологічного стану особистості, що має здатність переходити у почуття неповноцінності, а надалі у комплекс неповноцінності. «...пробуджене бажання домогтися визнання розвивається паралельно з почуттям власної неповноцінності. Мета цього бажання – досягнути такого стану, коли індивідуум виглядає таким, який вивищується над своїм оточенням» [1, с. 66].

Учений у прагненні до вдосконалення вбачає передумову самоствердження як великого стимулу, що рухає вгору. Учений у прагненні до вдосконалення вбачає передумову самоствердження як великого стимулу, що рухає вгору. Саме у прагненні до самоствердження він убачав сконцентровану потужну силу серед інших русійних сил поведінки особистості та, в кінцевому

результаті, біологізував прагнення як прояв інстинктивних сил. Подальші наукові дослідження з проблеми самоствердження особистості знайшли своє відображення в концепціях самоактуалізації А. Маслоу, тенденції до актуалізації К. Роджерса та самореалізації К. Хорні.

У сучасних наукових дослідженнях актуалізовано проблему самоствердження особистості, зокрема О. Безкоровайна зазначає, як прагнення людини зайняти і постійно утримувати за допомогою власних зусиль певне становище у суспільстві й мати позитивне, цілісне уявлення про саму себе [1, с. 21].

На думку І. Беха, потреба у самоствердженні є основою для утворення механізмів морально-духовного розвитку особистості. Процес самоствердження особистості можливий за наявності глибоких моральних знань, розвинутого інтелекту, моральних почуттів та вольових якостей. Лише здатність емоційно правильно ставитися до реальності, висловлювати думки та погляди, яких вона дотримується у житті, забезпечують можливість самоствердження особистості. І. Бех зазначає, що визначальними чинниками особистісного самоствердження є «минуле – теперішнє – майбутнє» існування людини, де особистість виступає автором вільної дії, яка не залежить «від безпосередньо діючої потреби і безпосередньо сприйнятої ситуації, дії, спрямованої на майбутнє» [8, с. 30]. На думку науковця, «стратегія конструювання визначення особистості пов'язана з утвердженням активності людини, її свободи. Свобода виявляється самовизначенням духу людини, її ціннісним орієнтиром. У психологічному ракурсі свобода – це інтенція людини приймати розумне рішення, робити доцільний вибір, це можливість бути і стати. Вона є своєрідною рушійною силою активності суб'єкта. Можна трактувати свободу волі, яка виходить з власного «Я», як прояв індетермінізму» [8, с. 31].

З попередньо визначеного зазначимо, що свобода в самоствердженні особистості є цілеспрямованою діяльністю, де детермінація дій відбувається безпосередньо в самій особистості, коли вона здатна вносити корективи у свою діяльність та обставини, зважаючи на поставлену мету, коли існує право і можливості самостійно обирати завдання, засоби, умови та креативно інтегрувати їх у творчій реалізації. І. Бех стверджує: «Прагнення до свободи має бути одним із найважливіших серед соціальних прагнень людини. Йдеться про діяльну свободу людини, про її вільні вчинки та дії, тобто такі, що не залежать від зовнішніх причин. Звершені особистістю вчинки щоразу ніби розширюють межі її свободи» [8, с. 200]. Таким чином, внутрішні й зовнішні детермінанти, які взаємопов'язані з особливостями соціального середовища, що в ньому перебуває особистість, впливають на процес її самоствердження.

Аналіз проблеми самоствердження особистості засвідчує, що кожна людина потребує визнання себе як особистості, а це викликає подальше бажання віднайти шляхи й засоби самоствердження. Варто зазначити, що

самоствердження відповідно може мати такі форми свого вираження: соціально корисні, соціально цінні, соціально прийнятні, асоціальні та антисоціальні. Процес самоствердження особистості передбачає усвідомлення самоцінності особистості на основі сформованого позитивного уявлення про себе і відчуття власної гідності та прагнення самореалізувати свою моральну цілеспрямованість. Особистість визначає сенс власного життя, керуючись суспільно-значущими соціальними і морально-духовними цінностями як правдивими репрезентантами досконалості. Глибоко відчуючи відповідальність перед суспільством, державою, собою, підростаючому поколінню відводиться надзвичайно вагома роль у формуванні нації через її спрагу до повноцінного самоствердження через єднання у спільність. Особистість складає певну підсистему успадкованих утворень та тих, які виникли внаслідок соціалізації за посередництва активізації взаємодії та самоотожнення її з певними групами. Особистість стає гармонійною і повноцінною за умови усвідомлення власної ідентичності як полісистеми свідомості (індивідуальної і колективної, онтогенетичної і соціогенетичної).

У національному самоствердженні особистості, на думку М. Боришевського, одну із визначальних ролей відіграє «настановлення людини на вибір особистісно значущих цілей, що визначаються системою етнічних, національних цінностей, досягнення яких (цілей) може задовольняти прагнення людини посісти бажане місце у шкалі таких цінностей» [9, с. 32]. Особистість включена у систему національних відносин, володіючи тим спектром національних характеристик, які притаманні народу, здійснює свій вибір у національній системі координат. М. Боришевський встановлює тісний взаємозв'язок між самооцінкою та домаганнями особистості, оскільки остання у свою чергу є ніби проєкцією самооцінки у ситуації вибору. Також визначаються три основні параметри домагань у сфері національних цінностей, зокрема такі, як: адекватність, висота, стійкість. Учений розглядає національну самооцінку як «судження людини про міру наявності у неї якостей, властивостей у співвіднесенні їх з певними еталонами, котрі являють собою систему національних цінностей тієї спільноти, до якої людина – суб'єкт самооцінки – відносить себе, з якою себе ідентифікує» [9, с. 32].

До таких цінностей належать етнічні та національні риси спільноти, усвідомлення членами спільноти власної відповідальності за долю свого етносу, нації та самооцінки наявності громадянсько-патріотичних якостей. Учений стверджує, що коли сформовано національну свідомість, то особистість усвідомлює «... себе часткою певної національної (етнічної) спільноти» та оцінює «себе як носія національних (етнічних) цінностей, що склалися в процесі тривалого історичного розвитку національної спільноти, її самореалізації як суб'єкта соціальної дійсності. Національній самосвідомості конкретної особистості... притаманне прагнення до

самовираження і самореалізації своєї національної сутності, неповторності, потреба зайняти гідне місце серед інших національних спільнот та зробити помітний внесок у розвиток людської історії» [9].

Ставлення особистості до свого народу формується у процесі засвоєння культурних традицій та способу його життя, що виявляється у почуттях, поведінці та самосвідомості. Національне самовизначення особистості формується під впливом об'єктивних та суб'єктивних факторів за умови опанування системою цінностей культури народу та її активного використання у повсякденному житті, а саме, «суб'єкт–об'єктна характеристика людини та її діяльності робить можливою і необхідною подвійну форму опису: ззовні, як дещо об'єктивно детерміноване, причинно-обумовлене, або зсередини, в термінах суб'єктивних цілей, мотивів, прагнень» [10, с. 32]. До об'єктивного комплексу зв'язків належить соціальна залежність особистості від суспільства, яка відображає входження особистості в національну систему координат, що проявляється в усвідомленні себе як частини народу. До суб'єктивного комплексу зв'язків належать умови життєдіяльності народу та оцінкове ставлення до нього, а стрижнем є національна ідентичність та самоідентичність, яка залежить від ступеня включеності особистості у буття нації. Самовизначення особистості визначається цілісною системою ідентичностей, суб'єктивного відчуття належності до сім'ї, певної спільноти чи народу тощо.

Процес національного самоусвідомлення залежить від сформованої системи цінностей особистості та суспільних пріоритетів. На основі позитивної самоідентифікації відбувається процес національного самовизначення, що переживається особистістю як національна ідентичність у цілісному баченні соціально-культурного теперішнього життя народу та усвідомленні особистої причетності до його долі.

За твердженням І. Беха, ідентичність розглядається як «внутрішній, суб'єктивний стан особистості, в якому виражається усвідомлення нею себе як своєрідної стійкості особистості, як самототожності, переживання постійно наявного «Я», його збереження» [11, с. 22]. Варто зазначити, що саме переживання є важливою характеристикою особи стосовно її ідентичності. Науковець пов'язує ідентичність зі структурною цілісністю особистості та звертає увагу на доцільність співвідношення з ідентифікацією як механізмом і процесом, що сприяє формуванню ідентичності. Власне ідентифікацію І. Бех розглядає як процес: копіювання думок, почуттів, дій як моделі та процесу засвоєння цінностей, норм, ідеалів, моральних якостей у поєднанні з проявом симпатії; уподібнення значущому іншому, що супроводжується засвоєнням його цінностей, поглядів, настанов, форм поведінки; ототожнення, що передбачає наявність емоційних зв'язків між взаємодіючими індивідами. Процес ідентифікації постійно існує в житті

особистості, починаючи від народження, й набуває в подальшому більш усвідомленого характеру [11, с. 20].

Науковці розглядають соціальну ідентифікацію як систему властивостей, що формує особу як соціального індивіда – учасника певної групи чи суспільства. Визначальним у системі є поділ індивідів за їх соціально-класовою належністю, соціальними статусами та прийнятими соціальними нормами. У словнику подано таке трактування поняття соціальна ідентифікація: «Пізнавальний спосіб встановлення тотожності подібності речей, процесів, осіб, що означає розумові операції з зовнішніми стосовно суб'єкта, який пізнає, об'єктами. Ідентифікацією називають також і процеси, що пов'язані із сферою самосвідомості, самопізнання особи: ототожнення себе з іншими, уявлення іншої людини як продовження себе, перенесення себе на місце іншого» [12, с. 197].

Так, упродовж життя особистість ідентифікує себе з певними соціальними групами і проходить соціальну ідентичність, ідентифікуючи з іншими людьми з певними характерними особливостями – особистісна ідентичність. Первинна статева ідентичність відбувається в дитинстві, надалі, вивчаючи мову, традиції і культуру, формується національна ідентичність, згодом, через певний соціальний стан сім'ї, виникає стратова, а надалі – державна та територіальна ідентичності. Усі означені процеси впливають на подальше планування життєвих програм самоствердження, результатом яких має стати самореалізація особистості не лише у власних інтересах, а й в інтересах цілої нації.

За результатами проведеного стислого аналізу розвитку ідеї національного самоствердження особистості у психолого-педагогічних наукових дослідженнях в межах обсягу статті визначено, що проблему національного самоствердження особистості слід розглядати як інтегративну властивість особистості, яка виявляється у сформованості позитивної національної ідентичності, виборі своєї активної соціальної і громадянської позиції у суспільстві та характеризується відповідальністю перед своєю нацією, готовністю відстоювати і захищати її національні інтереси. Національне самоствердження пов'язане з мобілізацією усього свого інтелектуально-духовного потенціалу особистості для досягнення успіху в інтересах українського народу та утвердження цінності української нації. *Поданий матеріал* статті не вичерпує усієї проблеми, надалі потребує подальшого дослідження соціально-психологічних особливостей особистості в процесі національного самоствердження.

1. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии / А. Адлер. – М., 1995. – 296 с. 2. Абульханова-Славская К. А. О субъекте психической деятельности / К. А. Абульханова-Славская. – М. : Наука, 1973. – 287 с. 3. Безкоровайна О. В. Теоретико-методичні засади виховання культури особистісного самоствердження в ранньому юнацькому віці : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.07 / О. В. Безкоровайна. –

Рівне, 2010. – 460 с. **4.** Сарджвеладзе Н.И. Личность и ее взаимодействие с социальной средой / Н. И. Сарджвеладзе. – Тбилиси: Политгиздат, 1989. – 206 с. **5.** Кулі Ч. Соціальна самість / Ч. Кулі // Американська соціологічна думка: тексти. – М. : МГУ, 1994. – С. 320–321. **6.** Идентичность : хрестоматия / Сост. Л. Б. Шнейдер. – М. : Издательство НПО «МОДЭК», 2003. – 272 с. **7.** Гаврилова Т. П. О воспитании нравственных чувств / Т. П. Гаврилова. – М. : Знание, 1984. – 79 с. **8.** Бех І. Д. Виховання особистості: У 2-х кн. Кн. 1. : Особистісно орієнтований підхід : теоретико-технологічні засади : наук. видання / І. Д. Бех. – К. : Либідь, 2003. – 280 с. **9.** Боришевський М. Й. Національна свідомість у становленні особистості громадянина / М. Й. Боришевський // Психологія самосвідомості: історія, сучасний стан та перспективи дослідження. – К., 1999. – С. 27–34. **10.** Коломинский Я. Л. Психология детского коллектива / Я. Л. Коломинский // Системы личных взаимоотношений. – Минск : Народная osveta, 1984. – 239 с. **11.** Бех І. Д. Ідентифікація у вихованні особистості / І. Д. Бех // Рідна школа. – № 4–5. – 2013. – С. 20–25. **12.** Соціологія : короткий енциклопедичний словник / [ред. В.І.Воловича]. – К. : Укр. центр духовної культури, 1998. – 728 с.

Рецензент: д.пед.н., професор О. В. Безкоровайна.